

ЛИЧНОСТТА НА ВАПЦАРОВ

Димитър Кирков

*Зная своето място
във живота
и напразно
няма да се дам.*

Биографията на Никола Вапцаров може да бъде започната от който и да е ден на неговия съзнателен живот.

Такова нещо е немислимо при всяко жизнеописание, защото твърде рядко се среща подобно съвпадение между характер, мироглед и поведение, твърде рядко откриваме подобно единство във всички сфери на житейските прояви — от бита до поетическите полети, от семейните отношения до политическите борби, от най-дребните всекидневни случки до съдбоносните изпитания.

Понякога казват: животът на Вапцаров е беден с външни събития, биографията му е скромна, в нея няма изключителни случаи, каквито намираме обикновено в битието на героите. Ранното детство в Банско... двете гимназиални години в Разлог... ученик в Морското училище... и сетне убийствен труд — в мукавената фабрика, в мелницата на братя Бугарчеви, по железниците, в Екарисажа. Изключение от това сякаш равно течение на живота е неговото арестуване във връзка със Соболевата акция, интернирането в Годеч, съденето и оправдането му. И *изведнъж* житейският път на Вапцаров се извисява, поема по най-големите стръмнини на времето, кръжи над главоломни пропасти и достига най-високите върхове на героизма в антифашистката съпротива у нас. Това „изведнъж“ крие недоизреченото: до голяма степен *случайно*.

Но във всичко, което е зависило от волята и решенията на Вапцаров, няма случайности, както няма случайности в живота на истински героичните натури. Затова думата „изведнъж“ е неуместна в неговата биография.

Подвигът на Вапцаров се оглежда във всеки ден от неговия живот, и ония последни мигове, когато готовността му да загине за идеята се превръща в трагична реалност, синтезират същността на цялото негово битие — и безцветните дни на безработицата, и съсипващия огнярски труд, и стоицизма при лични нещастия, и щедрото себепредаване. И всичко, което той е изстрадал, което е постигнал в изграждането си като личност, което е отвоювал за човека.

1

Както може да се съди от краткия спомен на Георги В. Георгиев, познаниството му с Вапцаров е било непродължително. Двамата огняри са работили заедно през 1937 г., водили са няколко разговора в „клюкарниците“ — дежурните

стаи, пътували са веднъж до кариерата в Земен и Вапцаров чел на глас през почивката страници от „Ден втори“ на Еренбург. Виждали са се и по-късно няколко пъти, но срещите им са били случайни, разговорите — бегли.

Когато през 1949 г. е записан този спомен, Георги В. Георгиев се е стремил да разкаже само фактите за своя колега, не е правил обобщения, но един от немногобройните факти има стойност на най-дълбоко обобщение, особено ако бъде съпоставен с други моменти и обстоятелства от живота на Вапцаров. „Огнярската работа беше много тежка — пише Георги В. Георгиев. — По онова време Кольо взе да слабее и доста съмнително да покашля. Помолихме нарядчика и той почна да го пише на лека работа — машина миначка. Същевременно и от Дружеството на средните техници се бяха заинтересували за него и му предлагаха по-лека работа, но Кольо упорствуваше, като казваше, че той няма моралното право да напусне тая длъжност, да дезертира от другарите, защото и този, който ще дойде да го замести, е наш брат, наш другар, значи и той ще страда.“

Какво е представлявала тази работа, която Вапцаров не е искал да отстъпи другиму? Тя е подробно и точно описана от машиниста Йордан В. Коларов, при когото Никола Вапцаров е бил огняр: „Трябваше да отводни 18 букови лагера, да ги намаже, да напълни 14 сцепни лагера, да почисти целия локомотив и горящия парен котел. За да се образува пара, която да движи влак с 40 вагона, трябваше непрекъснато хвърляне на въглища в горящата пещ, 4—6 тона до Перник и обратно, при което дрехите започваха да се запалват, поддържане нормално ниво на водата в котела, почистване след път локомотива и изнасяне от подземния склад към 40 кг масло.“

Трябва откровено да признаем, че според нашите мерки и преценки поведението на Вапцаров в случая изглежда невероятно и че е просто необяснимо с категориите на онова средно общо мислене, с което съдим във всекидневното за себе си и за окръжаващите ни. Как е могъл поетът-огняр да продължи убийствения труд, да се откаже от по-леката и удобна работа, след като му е предлагана и след като е имал *признато право* за по-квалифицирана длъжност, свързана с по-малко физическо напрежение? Та Вапцаров е имал в джоба си диплома за среден техник, професионалното реноме на завършилите Морското училище е било високо, а и изобщо през 30-те години в България средните техници са били малцина. Нещо повече, освен правото на подготовката и ценза той е имал моралното право да остави огнярската лопата, защото е бил с твърде крехко здраве и многочасовото хвърляне на въглища в пещта е било просто непосилно за неговите физически възможности. Покашлянето, за което споменава Георги В. Георгиев, е било предвестник на тежък белодробен кръвоизлив и той в същност става причина Вапцаров да напусне огнярството в БДЖ.

Какво друго е могло да го задържа на изнурителната работа? Може би тя е била високоплатена? Може би е давала някакви социални предимства? Не, нито едното, нито другото. Известно е какви са били заплатите на локомотивните огняри по онова време, запазена е и ведомостта, в която Никола Вапцаров се е разписвал срещу мизерна сума, едва стигаща за преживяване на младото семейство. А за социални предимства не може да става и дума, освен няколкото безплатни билета по БДЖ, които са такава нищожна компенсация за черния труд и експлоатацията, че за тях не си струва и да се говори.

Но може би е имало нещо, което тогава е останало скрито за колегите му, може би решението на Вапцаров да не напуска по-тежката работа и да не заема по-лека е продиктувано от някакви изключителни обстоятелства, може би това е *някаква случайност* в неговия живот, нещо нехарактерно, извънредно, странно, което не подлежи на логично обяснение?

Не, същината на този случай е, че в живота на Вапцаров той не представлява никакво изключение. В него няма нищо необикновено, нищо случайно, стига да го измерваме с мащабите на Вапцаровата личност. Разказаното от Георги В. Георгиев осветлява само „един делничен ден“ на поета-огняр, това е обикновен момент от всекидневното му, характерно житейско решение за него, а подобни дни, моменти и решения определят сърцевината на Вапцаровото битие.

Ние можем да намерим десетки и десетки такива решения и действия на Вапцаров, зад които неизменно се съзира мотивът, така директно формулиран тук от автора на спомена: „...Няма моралното право да напусне, ... да дезертира от другарите, защото и този, който ще дойде да го замести, е наш брат, наш другар, значи и той ще страда.“ Посоченият мотив за житейско поведение обаче най-често е бил скрит зад скромността и непринуденото държане на Вапцаров, а и не е могло да бъде другояче, защото тъкмо той определя тези биещи на очи черти от характера на поета - революционер. И много пъти в очите на някои негови съвременници постъпките му са изглеждали или странни и необясними, или твърде бледи и неизразителни — като проява на понижено самочувствие. Именно затова всеотдайното му включване на най-опасния фронт от борбата и героичната му смърт са изглеждали, а понякога още изглеждат като някакъв прелом в неговия живот, като нещо, което е станало неочаквано и изведнъж.

Това е дълбоко погрешно. Доминантата в душевността на Вапцаров е била такава, че през времето, когато е живял, не е могла да не го доведе до неговия последен граждански подвиг. През целия си кратък живот той върви към него и всяка крачка — до гарнизонното стрелбище, фокусира в себе си изявата на необикновена морално-психическа нагласа. Тази морално-психическа нагласа определя главните черти и на лирическият герой в поезията му — през цялото негово зряло творчество до последния стих на „Предсмъртно“. Така се разкриват пред нас единството на Вапцаровия живот, единството на поезията му, изключителното единство между жизнен път и поетическо слово.

Проследявайки битието на Вапцаров, ние неизменно срещаме неговата безрезервна *готовност да заеме мястото*, което съвестта му диктува, че е нужно да заеме, и то без страх от трудностите, тежестите и последствията, без егоистични съображения, без уговорки и колебания. Вапцаров е имал острошено до краен предел *чувство за мястото*, което времето и различните обстоятелства са изисквали да бъде заето и да бъде отстоявано. А да заеме място за него е означавало да застане пръв пред най-големите трудности, да сподели докрай нуждите на средата, в която се е намирал, да надмогне бремето на напреженията. Най-чуждо за Вапцаров е било дезертьорството във всичките му видове и форми. Нещо повече, веднъж заел своето място, той никога не е поглеждал през рамото си, за да търси заместници, които биха могли да поемат неговия дял при изпълнението на едно или друго начинание. И това се отнася както за най-незначителни наглед, делнични ситуации, така и при сериозни, смъртоносни заплахи. Тъкмо чувството за мястото е доминантата във Вапцаровата психическа нагласа, в нравствения кодекс и в поведението му, която се проецира и в образа на неговия лирически герой, която създава единството и на живота, и на поезията му.

А случаят, за който разказва Георги В. Георгиев, е един от многото, когато Вапцаров е „заел своето място“ и съзнателно не е желал да го „отстъпва“ другиму.

Подобни свидетелства са оставили мнозина негови близки. Някои от тях са проникнали дълбоко в същността на Вапцаровата душевност, имали са ясно съзнание за смисъла на неговите постъпки и по-късно са направили проникновени характеристики на поета-революционер. Мисля, че сред спомените за Вапцаров особена цена в това отношение притежава писаното от Бойка Вапцарова, Георги Караславов, Николай Шмиргела, Борис Ангелушев...

Вапцаровото „чувство за мястото“ е разкривало пред неговите съвременници различни свои страни, съобразно с обстоятелствата и потребностите на момента. За това то може да бъде наречено и доблест, и съзнание за дълг и отговорност, и храброст, и достойнство, и другарска солидарност, и антиконформизъм, и самопожертвователност. И множество други етически характеристики изпълват определениято „чувство за мястото“.

Наистина доблестта, храбростта, другарската солидарност са крепили вътрешно 17-годишния юноша, когато той излага на инспекторски преглед пред адмирал С. Стефанов оплакванията на своите съученици. Ние трябва да си представим суровата солдафонщина в Морското училище, старателното обработване, на което преките началници са подложили курсантите, за да не се чуе нито глас, нито нотка на неподчинение и оплакване по време на инспекторския преглед, трябва да си представим раздражението, заканителните погледи, ядно стиснатите юмруци, остриганите напласени глави в строя, за да разберем каква душевна сила се е изисквала от първокурсника Никола Йонков Вапцаров, когато е докладвал на навъсения адмирал *от свое име* недоволствата *на всички*. Но *мястото* на този труден и неблагоприятен доклад е трябвало да бъде заето от някого.

Повечето съученици на Вапцаров от Морското училище споменават, че той е бил слаб строевак, неритмичната му стъпка не е могла да радва окоето на изпечените фелдфебели, защото тя разваля строя. Но когато е трябвало да се излезе една крачка пред този строй, за да се защити правдата, човешките отношения, интересите на колектива, когато е трябвало да бъде стегнат стройта на другарството, Моряка не се е колебал да бъде пръв. При това е нужно специално да подчертаем, че той е бил дисциплиниран ученик, стриктен в изпълнението на войнишките и учебните си задължения, не е знаел какво е кръшкане, хленчене и прикриване и това е отразено дори в служебните му атестации. Вапцаров е правел впечатление на стеснителен и мълчалив и в готовността му да поеме риска и да изрази мнението на другарите си не е имало и следа от някакво перчене, разпуснатост, евтино „бунтарство“. Не са известни случаи той да е демонстрирал някакви свои свършено лични претенции, но когато е ставало въпрос за тежненятия и желанията на всички, Вапцаров рязко е нарушавал каноните на чинопочитанието, условността на уставите и правилниците, отхвърлял е улегналите казармени изисквания за рабско смирение пред началниците и грубо потискане на низшестоящите.

У възпитаниците на Морското училище особено ярка следа е оставила Вапцаровата реч на банкета при завършването на обучението. Във випуска е имало много будни и решителни младежи, настроени непримиримо към „лепкавия мрак“ на действителността, към онзи „капан на живота“, който ги е очаквал и зад стените на училището. Нужен им е бил някакъв отдушник, нужно им е било да чуят собствения си глас на протест и недоволство, да заявят за себе си, за своето отчаяние пред прага на живота... и за надеждите си. По-добра трибуна от прощалния банкет в момента не е имало. И спонтанно се е оформило общото намерение да взривят благоприличието и благодушието на официалното прощаване с началството. Някой е трябвало да се надигне от мястото си, да от-

говори смело, доблестно и без недомлъвки на патетичното казионно слово и по този начин да се превърне в мишена на гнева, да поеме неясната, но във всички случаи опасна угроза за близкото си бъдеще. Нужна е била реч, за която не потупват по рамото, мястото на оратора не е обещавало похвална атестация, но *това място* е трябвало да бъде заето.

Дори ония, които са знаели за подготовката на Вапцаров и за духа на проектираната реч, са останали стъписани от първите му думи. Защита и оправдание на другарите съдържа речта, пестелив и безжалостен анализ, трезво надникване в безрадостното бъдеще, сурови присъди. В нея са отделени също думи на признателност и благодарност по достойнство, но те може би и не са чути, както трябва, под въздействието на неочакваната, остра, справедлива и поради това особено болезнена критика. Вместо слейни слова и умиление, вместо отворени обятия за прощална прегръдка командирите на училището срещат възмущението, което са трупали години в душите на своите възпитаници. В лагера им край трапезата настъпва смут, започват подканвания да бъде отговорено на Вапцаров, моментни колебания, нервите на завеждащия учебната част Стателов не издържат и той се провиква: „Вапцаров, ти ли си сина на Йонко Вапцаров, моя личен приятел и приятел на Негово Величество царя? Каква е тая черна неблагодарност?!“

Тези думи в различни варианти и с различни интонации ще бъдат повтаряни по-късно неведнъж и от други хора. Само няколко месеца след като са излезли от устата на Стателов, Вапцаров ги чува повторно — този път изказани пред баща му от господарите на фабриката „Българска книжна и дървена индустрия“ край Кочериново.

Разположена между две села, откъсната сякаш от целия свят, приютила десетки лумпенизирани белогвардейци, тази фабрика е създавала всички удобства за безжалостно ограбване на работниците, за сеене на вражди и недоверие между тях, за доносничество, за грубо стражарско контролиране и потискане. Тесни и мрачни са се сключвали хоризонтите около нея, без пориви и надежди са се изнизвали дните за черноработниците, животът е бил и тежък, и празен, и безнадежден. Как е гнетяла Вапцаров тази среда и как се е бунтувал вътрешно против нея, може да се съди от няколко реда в писмо до майка му, изпратено три месеца след неговото постъпване във фабриката: „Има дни в живота на човека, когато той нито се радва, нито тъжи. Налегнала го е една особена пустота. Дълбоко — някъде в подсъзнанието, става някаква борба. Но външно като че ли всичко дреме.“ И след няколко години, когато вече е напуснал Кочериново, Вапцаров си спомня: „...Вечерта, като преспях в общежитието, животът ми се видя толкова глупав, толкова безсмислен, скучен и лош, че ми идваше да се махна, да разбия своя слепоочник. Съставът на работниците в Кочериново бе особено лош — там имах впечатление, че не бих могъл да живея повече — безсмислено е да живея като тия хора около мене. Обидно ми беше.“

Той все пак е имал някакъв изход. Бил е техник и служебното му положение в случая е позволявало да се дистанцира от черноработническата маса. Изисквало се е много малко усилие, за да се *сдобие с място* сред привилегированите служители на фабриката, особено защото името на баща му е било добре известно в района и е настроило властниците в много случаи благосклонно. На мнозина този път на Никола Вапцаров е изглеждал съвсем естествен и това съзнание в началото е раждало спонтанно недоверие към новопостъпилия техник. То е засвидетелствувано в спомените на някои работници от фабриката, които са очаквали Вапцаров да подири най-малкото съпротивление и най-бързото си лично благоустройство. Много скоро те са разбрали своята грешка.

Теоретически погледнато, за Вапцаров е съществувал и втори изход: просто да се махне от това място, в което норма е било насилието и незачитането на

човека, и то² без да разбива слепоочника си, както е казал по-късно, а да потърси по-добър шанс, да се настани в средата, където социалните бездни са по ловко маскирани и кучешкият живот не показва така злобно своите зъби. Такива места е имало, до тях не се е стигало много лесно, но с упоритост и целенасочени компромиси те са били постижими.

Имало е обаче и трети изход. Той не е извеждал над или извън работническата среда във фабриката, а е бил насочен към сърцевината ѝ, към нейните проблеми и потребности. Този изход е означавал всекидневна последователна защита на работническите интереси, сплотяване на разединените сили, вдъхване на вяра, събуждане на енергия, преодоляване на отчуждението, създаване на човешка общност. Този изход е означавал поемане на десетки рискове, заемане на позиция, която е изисквала вяра, стоицизъм, другарска чувствителност. Вапцаров избира тъкмо този изход. В началото това за него е четенето на реферати, провеждането на различни просветни сбирки, човешко отношение към всекиго като отделна личност. Колкото и скромна да изглежда на пръв поглед тази дейност, тя тутакси предизвиква недоволството на фабричните управници. Те много добре са съзрели, че Вапцаров е *заел място*, което до този момент е било вакантно и чието заемане е представлявало опасност за тях. След изненадата и оплакванията им пред Йонко Вапцаров, след неговите упреци към сина му Никола Вапцаров пише на майка си: „После напразно се е ядосвал, че не си гледам работата, а чета реферати. Работата си гледам съвестно. Но не мога иначе. Освен работата ми трябва и нещо друго. Освен хляба си, който изкарвам, трябва ми и друг хляб. За мене е невъзможно да се ограничи до положението на една машина, която само работи и поглъща своята определена доза пара.“ Тази вътрешна потребност на Вапцаров разнообразява и задълбочава неговата обществена дейност в кочериновската фабрика. Той създава драматична труппа, която е първият проблясък на общ духовен живот тук и която тъкмо поради това бива следена зорко от различни дребни и едри фактори в района. Кочериновско-бараковското островче на мрак, тормоз и безперспективност е докоснато от друг свят, в който има и светлина, и свобода, и човешки полети. Този свят, макар и само от самодейната сцена, обещава бъдеще, отваря вратите на живота, зове към промени. Вапцаровите театрални постановки тук се помнят дълго от работниците и тяхното въздействие може без преувеличение да се сравни с духовното просветление на героите в стихотворението „Горки“:

И хората скрити
във своите бордеи,
човъркаха своята
мисъл ръждива
и бяха шастливи,
и бяха шастливи...

Вапцаров използва енергично и професионалната организация, за да защитава общите интереси, избран е за неин председател и тези интереси го отвеждат чак до Министерския съвет като член на работническа делегация, която изисква да се създадат условия за пълно работно време и справедливи надници...

Особено важно е, че по това време Никола Вапцаров е приет за член на БКП. Необходимо е да надмогнем всичко шаблонно в израза „заел място в редците на комунистите“, необходимо е да го очистим от многократната му употреба, за да почувствуваме неговата първоначална и истинска стойност. Зашото да бъдеш комунист тогава е означавало да бъдеш воин и с цената на всякакви жертви, без униние да заемаш най-трудните места в борбата. Вапца-

ров е бил подготвен за това. Неговата психическа нагласа, индивидуалните му морални принципи са съпадали с партийния морал и затова той неслучайно и ненапразно е заел своето място в редиците на комунистите.

Разбира се, обществено-културната му, синдикалната и партийната му дейност в кочериновската фабрика, неговото силно влияние върху работническия колектив не са останали без последици. Това е основна причина, за да му бъде издадена смъртна присъда от всеилната в района ВМРО, да бъде обстрелван една нощ от наемни убийци по пътя между Разлог и Банско... А при първия удобен повод господарите на фабриката побързват да го уволнят.

В многообразните си отношения с хората Вапцаров е проявявал рядка чувствителност към ближния като към конкретна, жива личност със свои потребности, със свой индивидуален свят, със свои възгледи, предпочитания, скърби и радости. Неговата нагласа е била коренно различна от поведението на онези „човеколюбци“, често срещани в различни исторически епохи, които смятат, че обичат човечеството, но във всекидневието си презират, унизяват и потискат конкретния човек. Той е бил пълната противоположност на онези известен тип лъжехуманисти, които са готови да обяснят и оправдаят всяко скверно дело с шумни думи за общочовешката му полза. Вапцаров не е разисквал с повод и без повод темата за човеколюбието, но в дейността му не е имало друг критерий за добро и зло освен потребностите на конкретния човек в конкретната обстановка, в конкретния момент. Този критерий го е изваждал пред строя в Морското училище, той е посочил мястото му сред работниците в Кочериново, той е определял позициите му към хората, с които е живял, работил е и се е борил — в семейството, сред приятелите, колегите и познатите, сред другарите му по време на конспиративната дейност. Всички, които са познавали Вапцаров и са оставили спомени за него, описват различните случаи, от които може да се направи общият извод, че за другите той се е грижил много повече, отколкото за себе си. В отношенията си с хората Вапцаров е заемал такова място, което да може максимално да облекчи техните моментни трудности, а понякога това е било решително за тяхната участ. И е заемал това място без самоизтъквания, без съобразявания дали ще му бъде изгодно, без хленчене и съжаление.

Понякога заемането на такова място в приятелската група е изглеждало дреболия, за каквато разказва например Тодор Янев. По време на екскурзиите им из Пирин всеки е гледал да изкръшка някак си — дори с шег и закачки — от неприятните задължения по туристическия бит, от почистването на бавака, готвенето, миенето на съдове, носенето на вода. С тази „женска“ работа се е залавял Кольо и я свършвал някак си незабелязано от другите.

Колкото и незначителен да ни се струва този случай, в него са отразени съществени черти от характера на Вапцаров. Да помогне на другия, да сподели неговия труд — това той е считал за естествено човешко задължение. В мелницата на братя Бугарчеви Вапцаров отменя своя помощник-огняр Георги от Саранци, който е трябвало с разядените си дробове да мъкне тонове въглища. Работниците от Екарисажа са изпитвали и недоумение, и радостно оживление, когато техният техник Вапцаров е грабвал лопатата и е започвал да товари заедно с тях зловонното костно брашно или да разтоварва въглища, труповете на умрелите животни. Налагало се е директорът да се намесва и многократно да забранява на Вапцаров участието му в несвойствена за неговата длъжност работа. Вапцаров обаче е имал по-различни възгледи, кое е свойствено и кое не, за другарската солидарност. В един свой репортаж, говорейки за психологията на трудеца се човек, той споменава: „Едва ли има да го ядосва нещо повече от това, когато си бръкнал с ръцете си в джобовете, а той се поти.“ Не е имало тежка и неприятна работа, която да е стъписвала, плашела и отблъсквала другите и която Вапцаров да не е извършвал доброволно с една лекота и непретенциозност,

възможни само при твърда воля, кристално човеколюбие и съвършено нов тип отношение към труда в колектива.

Между множеството фактори, които пораждат готовността на Вапцаров за помощ при различни обстоятелства, е неговата способност да се постави на мястото на ближния, да се вживее в съдбата му, да разбере вътрешните му импулси в едно или друго житейско положение. Това дълбоко вникване в мотивите и участта на човека, застанал до него, е отразено и в психологическото богатство на неговата лирика. Дарбата му да се превъплещава в чуждата душевност, да я разбира по-широко и по-тънко, да открива в нея човешки ценности, които не се виждат от повърхностния поглед и при догматично-ограничени схващания за човека, е предизвикала възражения и неприемане на някои образи в неговата поезия, както е случаят със стихотворението „Двубой“. Тази дарба, проявена в житейското му поведение, също е будила противоречиви реакции. У едни — само неразбиране и учудване, у „добропорядъчната“ заостреност — неодобрение и дори възмущение, а у хората, които са били разбрани от Вапцаров, които са получили неговото съчувствие и помощ, са се раждали благодарност, неподозирани човешки трепети, бодрост и вяра в човека. Как е могло да бъде оценено държането на Вапцаров в разложкия арест към циганина Кетето, убиец на жена си, за което разказва Райна Вапцарова? Самодоволното еснафско съзнание се е обръщало към Кетето единствено с погнуса и отвращение като към последна отрепка, която само по някакво нелепо недоразумение има човешки образ и подобие. И самият циганин е свикнал и се е примирил с това отношение, не е очаквал от никъде нищо по-добро, в душата му са гаснели и последните проблесци на човечност. Но Вапцаров, изглежда, тутакси е схванал обърканата, безумна, сляпа участ на този зъзнец и гладен негов съкилийник с многобройна дрипава челяд, която се е надявала все пак единствено на отритнатия си баша. Видял е в дълбините на убиеца човека и го е приласкал — предложил му завивката си, давал носената от къщи храна, за да могат да преживеят поне през тия дни и Кетето, и децата му. Когато Вапцаров поканил циганина да легнат заедно и да се завият с единственото черджо, Кетето сметнал, че му се подиграва. Но това държане към него като към човек е останало най-паметното в нерадостното му битие. Сигурно е имало и други причини, но се случило така, че животът на Кетето тръгнал към по-добро. Той обаче е смятал, че преломът е започнал във въшлия и леден арест, когато са „лежали“ заедно с Никола. И това не е било илюзия.

Йордан В. Коларов не крие изненадата си от реакцията на Вапцаров, когато последният залял случайно през зимата със студена вода един сгураджия. Онзи го напсувал люто, с озлобление и Коларов скочил да набие грубияна. Вапцаров едва го спрял и после му казал: „Той е вкоченял от студ, труд и мизерия, а аз го зяхах с вода. Разбира се, ще псува. Това не ти е балерина, а работник. . .“ Вапцаров е умел да защитава и собственото си достойнство, и достойнството на окръжаващите го, когато то е бивало погазено от самоцелната грубост, от високомерието на социално по-силния, от парвенюшкото нахалство и простацината. Средствата за такава защита са били различни и когато не е имало друг изход, когато предизвикателството е стигало до физическо насилие, той не се е плашел и от най-енергичните действия. Прочие в спомените за него е отбелязан един единствен такъв случай — когато няколко български моряци, между тях и 22-годишният Вапцаров, набиват група английски офицери в един александрийски бар, които се гаврели с келнерката. Да посегнеш на хора, които са били по онова време господари на този град, е криело големи опасности, следвали са сурови наказания, така че няколко дни българските моряци не са слизали на брега. . . Друго отношение е изисквал обаче разгневеният сгураджия и Вапцаров добре го е обяснил на изненадания Йордан В. Коларов.

Способността на поета-революционер да погледне обстоятелствата през очите на другия и да *заеме позиция*, която ще облекчи неговите морални и физически страдания, се проявява и в най-трудни моменти на живота му. Младен Исаев разказва за дните, които са прекарвали заедно в затвора, преди да е започнало делото. Обвинителният акт вече им е бил връчен. Смъртна заплата е тегнела над мнозина. Сърцата са се свивали. Между обвиняемите имало един, попаднал до голяма степен случайно в това дело — „слаб, малодушен човечец“. Когато разбрал, че прокурорът иска и на него смъртно наказание, той се разплакал, другите му се изсмели, а единствен Вапцаров почнал надълго да го успокоява. Каква душевна сила трябва да притежава човек, за да пренебрегне в такъв миг личната си болка, да се обърне към страховете и страданията на другия, макар и да съзнава колко неоснователни са те!

В Дирекцията на полицията, в Централния затвор, пред съда Вапцаров *заема своето място* на другарска солидарност и самопожертвователност. Заема го със същата непоколебимост, каквато виждаме в обикновените случаи от неговия живот, в сравнително спокойните му дни. Това са ободряващите му думи към обезверените, грижите за инквизираните, както свидетелствуват Живко Живков, Младен Исаев, Кънчо Н. Иванов, Стоян Сотиров. Това са опитите му да спаси по време на следствието някои от арестуваните, поемайки вината върху себе си, както сочи Йордан В. Коларов в разказа си за очната ставка между Вапцаров и съпругата му пред Гешев. Това е храброто му слово и готовността да поеме вината върху себе си на делото на „парашутистите“, където е призван като свидетел, но *заема мястото* на обвинител. Това дори е стремежът му да облекчи физическите страдания на другарите си от претъпканата килия, като дълго време нарочно стои прав, за да освободи квадратните сантиметри, които му се полагат на пода, и да даде възможност на другите да починат. Това най-сетне са думите му пред фашисткия съд: „Отговорен за всичко съм само аз.“

Преди да стигне до тази защита на другарите си, Вапцаров е *заел своето място като комунист* в редовете на работническата класа; *заел е мястото си като гражданин*, който не само не е безразличен към съдбата на своята родина, но съзнава собствената си отговорност и отговорността на всеки българин за нейното бъдеще; *най-сетне* в онзи планетарен конфликт, от чието разрешаване е зависела участта на милиони хора, Вапцаров *заема своето място като личност*, която се чувства свързана с човечеството и е задължена да го защитава. Няма да бъде патетична фраза, ако кажем, че Вапцаров *заема* с ясно съзнание и целеустремена воля своето място в историческото време, схващайки с определена дълбочина ролята на обикновения човек като отговорен творец на историята.

А да *заеме своето място* в живота като комунист, патриот и гражданин на човечеството е означавало да избере пътя на самопожертвователната борба. От най-ранна младост за него сякаш не е имало алтернатива, на подготовката за борба, за съпротива, за изменение на съществуващата действителност. Главните черти на Вапцаровата психология, мирогледът, който се е изградил у него под въздействието на различни фактори, са го водили към борбата като единствената достойна човешка позиция. Извънредно показателен в това отношение е споменът на Емил Попов, който разкрива ранното формиране у Вапцаров на воля за борба. Емил Попов разказва как Вапцаров като ученик в Морското училище е подготвил бягство в Съветския съюз с миноносеца „Дръзки“. Планът е бил необичайно дързък, но обмислен до последните подробности и е обещавал успех. Корабът е разполагал с достатъчно гориво, за да доплува до съветски териториални води, другите съдове на българския флот са били далече и е нямало да могат да преследват бегълците. На „Дръзки“ не е имало началство, което да се съпротивява, а Вапцаров се наел да подготви останалия екипаж. С изненадващи действия са щели да стигнат бързо до СССР, а там животът ги е мамел, там те

са виждали реализирани своите мечти. Вапцаров обаче се отказал от своя план. В първия момент Емил Попов помислил, че той се съмнява в успеха му, въпреки че е познавал решителността на Моряка. Вапцаров го убедил със съображенията си, които авторът на спомена излага накратко: „... Ние нямаме право да дезертираме от борбата, която ни очаква, и да отидем там, където са я вече завършили.“

Струва ми се, че по това време конкретните форми на борбата все още не са очертани ясно пред Вапцаров. Разбира се, той не е могъл да предположа подробностите на своя борчески път, но насоката му вече е била избистрена. В неговите представи за борбата е имало немалко романтика и младежко въодушевление, но в никакъв случай той не е схванал революционната борба като празнично шествие. Макар все още да е бил далеч от възприсмането на някаква цялостна политическа програма, той е предусещал, че вътрешните му заложби ще го доведат до сърцевината на обществените конфликти и че ще трябва да заеме мястото по разгърнатите се фронтове. Младежкото въображение в тази насока, романтичното обагряне на суровите житейски форми, което е така характерно за възрастта на първите кръстопътища, се долавя и в историята, разказана от Емил Попов. Но Вапцаров е знаел твърде отблизо какво може да се крие зад думата „борба“ и това не му е позволявало да се отдава на отвлечена мечтателност. Освен кървавите факти от близката политическа история, които тогава са били пред очите на всички, Вапцаров е бил слушател и отчасти свидетел на множество страшни истории от борбата за освобождаването на Македония. Трагичната еволюция на тази борба е диктувала в същност и съдбата на баща му, който едва 15-годишен е хвърлен в солунските зандани Еди куле, безумно смелия четник, приятеля на Гоце Делчев, Даме Груев, Яне Сандански, от чиято храброст и самоотверженост се е възхищавал Яворов. Ала това е било само светлото начало на неговия живот...

Никола Вапцаров е вярвал, че борбата има свои празници, но е знаел в същност какво представляват пораженията, чувал е за лаври, но по-често е виждал рани. Още по времето, за което говори Емил Попов, той е бил напълно наясно, че участието в обществените борби е равносходно на всекидневна жертвоготовност и затова в думите му, че борбата ги очаква, не бива да виждаме лекомислена младежка поза. Освен това в неговото съзнание понятието „жертвоготовност“ най-малко се е свързвало в никакви ефектни жестове, с показан патос, а е означавало черен труд, скрит за очите на повечето хора, усилия и рискове, при които оставаш безимен. Но същевременно в духа на Вапцаров е живяла прастарата хуманистична истина, че да отдаваш живота си значи да го печелиш.

С такава душевна подготовка Вапцаров се включва в борбата на комунистическата партия. Той не е таял нищо в себе си, към което да се обърне за самооправдание пред възникващите трудности, т. е. в партийната дисциплина, в дисциплината на борбата не е имало нито един елемент, който да бъде схващан от Вапцаров като външна потребност. С тази морално-волева нагласа той е бил готов да заеме беззвучно, естествено и непоколебимо всяко място в борбата, което времето е посочвало. И това личи най-добре в критичните моменти, когато неизменно дебнещата опасност се е разкривала по-явно. Тогава именно възникват най-големите изпитания пред волята на революционера. Ще се спира на два такива момента в живота на Вапцаров.

Първият е изпращането му в неговия роден край като партийен агитатор по Соболевата акция. Това става през месец декември 1940 г., около четири и половина години, след като е бил уволнен от кочериновската фабрика. През това време Вапцаров е гостувал многократно на близките си, ходил е с приятели на екскурзии из Пирин и макар връзките му с Разложкия край да са поизтънели, имал е все още достатъчно познати другари. Това вероятно е била една от причините тук да бъде изпратен именно той. Друго важно обстоятелство е,

че Вапцаров е бил приет за член на партията в този район и е могъл да използва старите си организационни връзки независимо от новите, които без съмнение са му били посочени при даването на партийното поръчение в София. Не по-малко съществено е било в този край да се изпрати местен човек, което само по себе си е щяло да вдъхне повече доверие сред широките маси, а тъкмо към тях е била насочена Соболевата акция. Това са били аргументите за изпращането на Вапцаров в Разлог и Банско като партийен пропагандатор и организатор. Твърде сериозни аргументи. Срещу тях обаче са могли да бъдат противопоставени контрааргументи. Вапцаров е имал тук не само приятели, но и врагове. А омразата е винаги по-бдителна, по-активна, по-зорка. Твърде малко време е минало, за да бъде забравена дейността му в кочериновската фабрика. Полицейската забрана през 1936 г. Вапцаров да бъде изпратен групово от работниците сама по себе си говори какви чувства са питаели към него властниците при заминаването му. Сигурно още са били живи и са се подвизавали из този край и убийците, които са стреляли по него, въпреки че през 1934 г. върху организацията им е нанесен удар. Идването на Никола Вапцаров тук за такава популярна партийна акция не е могло да остане скрито от заинтересованите, а това го е подлагало на двойна опасност. От една страна, на разправата на властта, защото акцията е попадала под полицейско и съдебно преследване по жестоки членове на ЗЗД. От друга страна, поставил се извън „закона“, той е бил лесно уязвим от саморазправата на среди, в чиито междусобици някога е участвувал баща му. Въпреки че Йонко Вапцаров вече е бил починал, такова отмъщение не е било изключено, защото у нас умеят и се стремят да отмъстят дори на мъртвите.

Тези аргументи pro и contra са се очертавали с още по-големи подробности както пред Вапцаров, така и пред близките му, които са знаели за предстоящото заминаване. Ето какво пише Христо Радевски във връзка с този случай: „Спомням си, когато партията го прати в Банско по работа, казах му, че би могъл да направи възражение, че не е наложително непременно той да отиде. „Не те уговарям — казах — да не се подчиниш на решението, но можеш да въразиш.“ Кольо мълча и отвърна: „Шом са решили — ще отида. А ти и да ме убеждаваш — няма да те послушам“. Радевски не сочи какви съображения е имал, когато е съветвал Вапцаров да възрази, но без съмнение те са били продиктувани от голямата опасност, на която се е подлагал другарят му. Тя е била очевидна, но в онзи момент *местата* на партийни агитатори и организатори е трябвало да бъдат заети във всяко градче, село, предприятие. Малцина са смеели да заемат тия места тогава, но нужно е било хората да бъдат призовани за съюз със СССР, за борба против войната. И Вапцаров е направил всичко, каквото е можел да направи — и като организатор, и като поет.

Краят на тази акция за него е бил такъв, какъвто е могло да се предполага, че ще бъде. Той е арестуван, обискан, стихотворението „Селска хроника“ е използвано като повод, за да бъде заведено наказателно дело срещу него, в което е обвинен по чл. 7 на ЗЗД, че „писмено е подбуждал . . . към вражда, омраза и престъпление спрямо отделни слоеве и класи на населението и към установените власти . . .“. Както казва Николай Шмиргела, „хлътването“ не е било малко. И въпреки това през февруари 1941 г. Вапцаров отново посещава Банско с партийна задача, нелегално и за последен път. Рискът е бил огромен, но поетът-революционер остава незабелязан.

При разглеждане на делото Вапцаров е оправдан, за което важно значение има енергичната свидетелска защита на Светослав Минков, но вече е белязан от полицията. Следва ново, незаконно арестуване, разкарване по гарови участъци из страната, малтретиране и най-сетне интерниране в Годеч. Тук той научава за нападението на Германия срещу Съветския съюз, тук започва, без да

завърши, стихотворението си „Не, сега не е за поезия“, оттук в същност начева последният етап, през който Вапцаров заема своето най-опасно място в живота.

Вторият момент, който заслужава особено внимание, е част от този етап в революционната борба на Вапцаров. Още със завръщането си от Годеч в София през септември 1941 г. той е привлечен за сътрудник на Централната военна комисия при ЦК на БРП (к) като отговорник по минноподдривната дейност. Добре известно е значението на работата на Централната военна комисия, както и смъртната заплаха, която е виснела непрекъснато над членовете ѝ — това ядро на въоръжената антифашистка съпротива у нас. Известни са и фактите от конспиративната дейност на Вапцаров като помощник на Цвятко Радойнов. Тя трае шест месеца и съвпада с най-планомерната, широка и прецизна полицейска подготовка на умъртвяващ удар срещу централното партийно ръководство. Много неща тогава са били скрити за революционните дейци — както предателите, така и тоталното мобилизиране на всички полицейски ефективни. Едва големите съдебни процеси, едва архивните материали след 9. IX. 1944 г. разкриват тревогата, ожесточението, подмолните полицейски ходове за залавяне и разгром на Централния комитет и Централната военна комисия. Много неща тогава — преди големия удар — са били скрити за нелегалните революционери, но имало е и достатъчно признаци за „свличане на лавината“ според определения на Цола Драгойчева. В своите изключителни мемоари, когато разказва за този период, тя пресъздава атмосферата на дебнеща опасност, на неосмислена напълно тревога, на душевно напрежение и предчувствие за беди. „Налагаше се — пише Цола Драгойчева — всички членове на централното ръководство да се придвижваме от квартира в квартира само при крайна нужда и проявявайки върховна предпазливост. Защото новините от столичните райони, пък и от провинцията ставаха с всеки нов ден все по-тревожни: пропадаха нелегални квартири, смятани иначе вън от всякаква опасност, арестувани бяха наши сътрудници, които разполагаха с надеждно алиби . . . И всичко това след деня, когато внезапно арестуваха инженер Георги Минчев. Какво ставаше в същност? . . .“

Този тревожен въпрос е стоял непрекъснато и пред Вапцаров. Прокъсването на конспиративната мрежа е ставало пред очите му. През януари — февруари 1942 г. той е имал достатъчно сериозни причини за безпокойство, тъй като характерът на работата му е налагал да установява контакти с немалко хора. Нали тъкмо той осигурява тайни квартири на Цвятко Радойнов, пътува до Варна и се свързва с нов кръг нелегални дейци, обстоятелствата го срещат дори с представител на съветското разузнаване, от когото приема компрометиращи материали. За неговата дейност Вапцаров не е могъл да подозира, а го е възприемал с всичките необходими резерви, като човек, който е неизвестен в конспиративната партийна мрежа (вж. *Николай Белоусов*. Под името „Алюр“. ДВИ, 1974, с. 47—54). Множество от връзките на Вапцаров ще останат неизвестни поради строгите закони на конспирацията. . . Но почти всички, които са писали за тези месеци от живота му, споменават неговото вътрешно напрежение.

И тъкмо по това време, когато провалите зачестяват, когато предателите посочват своите жертви, когато нараства безпокойството в централното партийно ръководство, при Вапцаров пристига пратеникът на щаба на Пиринския партизански отряд Александър Пицин. Той съобщава решението на партизанския щаб Вапцаров да излезе в балкана. Когато е вземало това решение, командването на Пиринския отряд, разбира се, не е знаело с каква точно партийна работа е зает Вапцаров в София. А и той не е имал правото да каже на Пицин, не е могъл да изрази дори радостта си от това решение. Каква е била тази радост, можем да съдим от правдивия и ярък разказ на Георги Караславов за едно малко по-ранно време: „ . . . Когато партизанската борба в България се разгъна и за всекидневните подвизи на нашите партизани вече се говореше от всички и навсякъде,

Вапцаров, пак в разговор за родния му край, въздъхна: „Как ми се ще да съм сега с партизаните в Пирин!“ — . . . Партизанин в Пирин — това беше мечтаното съчетание на най-красивото в живота му. Да бъде партизанин, и то в Пирин, това беше мечта на мечтите му, към това се стремеше той с целия свой могъщ комунистически дух.“

Разговорът обаче между Никола Вапцаров и Александър Пицин е протекъл другоаче. Ето как го предава в спомените си Пицин през 1950 г.: „Намерих Вапцаров в София и му предадох решението на партизанския щаб. Той ми отговори: „Едни отиват партизани, други в лагер, а кой ще работи сред народа? Народа без хора не трябва да оставаме.“ — „Ако те вземат в лагер, каква полза?“ — му възразих. — „Нас ако хванат, други ще останат да работят“ — ми отговори Вапцаров.“

Явно е, че Вапцаров е отбягвал да сподели същинските причини за своя отказ да отиде партизанин. Естеството на конспиративната му дейност в Централната военна комисия е било такова, че той в същност не е работел сред широките маси. Много по-широко поле за пропагандно-организационна работа сред народа са имали тъкмо партизанските отряди. Освен това Вапцаров много добре е знаел, че ако бъде заловен, въпросът му няма да приключи с изпращане в лагер, но не е могъл да сподели опасенията и тревогите си, заплахите, които са гозели него и другарите му. Не е могъл дори да спомене, че на 4 февруари е арестуван Георги Минчев, който е знаел десетки и десетки най-секретни сведения за кадрите и организационната мрежа. . . . Най-сетне той не е могъл да сподели и дълбоката си радост от това решение, а е трябвало мигом да я прикрие и угаси. И разговорът с Пицин е минал спокойно, в неутрален тон, без особени емоционални нотки.

Убеден съм, че този кратък диалог е представлявал голямо вътрешно изпитание за Вапцаров. От далечината на десетилетията ние можем да преценим, че това в същност е бил *диалог за живот и смърт*. Но Вапцаров вече е заел своето място в борбата, сред най-трудните по онова време, знаел е защо го е заел и как трябва да го отстоява. Няма сведения той да е съобщавал на Цвятко Радойнов или на някой от членовете на Политбюро за решението на партизанския щаб. За самия Вапцаров въпросът за „напускането на мястото“ не е подлежал на никакво обсъждане.

Такива са думите и на един свидетел, на близкия му приятел Николай Шмиргела: „Скоро преди арестуването му го срещам заедно с Антон Попов по „Аксаков“, близо до Дончовата квартира, да нсят една пишеща машина. Печатът на тревогата личеше върху лицата и държането на двамата. Дончо се качи да остави машината. Като останахме двамата, „побъбрахме“ за положението, за „обръча, който се стяга“. На раздяла му казвам: „Бягай бе, адаш!“ — „Не мога!“ — Това бе последната дума, която чух от него. — Не мога! — Той не искаше да избяга от своя партиен дълг, от своя дълг към народа и остана на поста си докрай!“

На 4. III. 1942 г. е нанесен първият голям удар от врага. Към 3 ч. сутринта е арестуван и Вапцаров. Опитът му да скочи от трамвая и се спаси остава неуспешен. Започват ужасите в Дирекцията на полицията. . . .

III

За хора като Вапцаров във времената на фашизма този път е сякаш предопределен.

Сред спомените за поета-революционер могат да се открият мнения, че „неговата светла възторженост. . . игнорираше повеленията на сухата и трезва конспиративна наука“. Цитираните думи са на Борис Ангелушев. По-нататък той пише: „Един поет, който подготвяше революция, който крачеше, без да се оглеж-

да, заслепен от великото, което стоеше пред него; който знаеше за суровата реалност, за безпощадността на това растящо кръвопролитие, но който не искаше да си дава сметка за това. Той не подготвяше саможертва — той беше предопределен за нея“ (к. м. — Д. К.). Струва ми се, че сега не можем да търсим „конспиративни грешки“ на поета-революционер. След като бяха публикувани мемоарните книги на Цола Драгойчева и на най-широките читателски кръгове станаха ясни *многобройните и различни причини* за големия провал през пролетта на 1942 г. Изнесени бяха ярки факти за полицейското настървение и усърдие, за зловещите предателства, за коварната и пресметлива подготовка на удара. Негови жертви стават десетки народни синове и дъщери, между които има и много по-опитни конспиратори от Никола Вапцаров. Фактите недвусмислено говорят, че в конспиративната верига Вапцаров е бил звено, което е вършило ефикасно своята работа. До момента на арестуването му, под прякото ръководство на такъв опитен боец като Цвятко Радойнов, той изпълнява изискванията на рискованата, изпълнена със случайности и превратности конспиративна дейност.

Предполагам, че в това мнение на Борис Ангелушев са се смесили две различни впечатления, или по-точно — дълбоката и искрена готовност на поета за саможертва, която нашият голям художник е схванал тънко, е пренесена върху конкретната му конспиративна работа като пренебрежение към опасностите и суровите закони на борбата. Мисля, че между тия две неща трябва да се прокарва ясна граница. Вапцаров може би е предчувствувал, че ще бъде арестуван, както пише Борис Ангелушев, че ще загине, но той наистина не се е дал напразно — и то не само в онзи духовен смисъл, който ние виждаме сега в неговия живот и в неговата смърт. Той не се е дал напразно и в конкретнополитически смисъл: стремил се е да нанесе заедно с другарите си жестоки удари на жестокостта и цялата му практическа енергия през този период е била съобразена с характера на двубоя. Ето защо в израза, че Вапцаров не е подготвял саможертва, а е бил предопределен за нея, не бива да се вижда неумението или нежеланието на поета-революционер да си дава сметка за безпощадността на кръвопролитие, а нещо по-значимо, което крият тия думи — целенасоченото органично единство между психика, мироглед, творчество и поведение, единство, което поставя Вапцаров на най-трудното място в борбата като естествена закономерност на неговия живот.

Видяхме, че готовността на Вапцаров за саможертва не се проявява само през последния етап от жизнения му път. Няма никакво съмнение, че тук същията на неговата душевност се изявява най-ярко, че залоget е най-голям, че най-драматично се разкрива връзката между живота и поетическото му слово, което се възприема като знак не само в духовната, но и в житейската му биография. Тази готовност за саможертва, това самоотвержено „заемане на своето място“ се проявява категорично и в отношението на Вапцаров към отделния човек, и в държането му сред микроколективите през различните моменти от неговия живот. И тук възниква същественият въпрос: какви по-дълбоки вътрешни импулси са определяли това поведение на Вапцаров, каква е общата духовна предпоставка, върху която се гради единството на неговата личност?

Що се отнася до политическата, до пряко революционната му дейност, неговият граждански подвиг е обясняван неведнъж точно и ясно: като дисциплиниран член на Българската комунистическа партия Никола Вапцаров приема нейните цели и задачи и дава всичко, на което е способен, в революционната борба; притежаващ високо съзнание за комунистически дълг, с изострена комунистическа съвест, той изпълнява всяка повеля на партията в сражението с фашизма. Тази характеристика се отнася и за хилядите комунисти-революционери, които изнесоха на плещите си многолетната кървава борба с капитализма и фашизма, но с нея не се изчерпва светът на отделните индивидуалности. Защото в дълбо-

чината на понятията „комунистически дълг“, „комунистическа съвест“ се крие сложен комплекс от теоретически схващания, идейни предпоставки, морални подбуди, волеви и емоционални качества, които формират и ръководят живота на революционерите и които при всяка личност имат различно съотношение, различно относително тегло. Мисля, че тъкмо това създава многообразието от ярки индивидуалности в единния морално-политически тип на революционера-комунист. Този проблем е извънредно важен както от социално-психологическа гледна точка, така и във връзка с образа на революционера в съвременната литература. В случая за нас е съществено само да го отбележим, доколкото той засяга въпроса за личността на Вапцаров.

Ако се обърнем към живота и творчеството на поета-революционер и подирим основния импулс на неговото гражданско поведение, наред с теоретическата убеденост, наред с трезвите политически доводи във всеки момент и при всички обстоятелства на неговото битие ние ще открием една изключително остра *хуманистична чувствителност*. Тя е главното звено на неговото вътрешно устройство, засвидетелствувана е от най-ранното му детство, може да се каже, че тя е неговият индивидуален белег още в предисторията на обществения му живот. Тази хуманистична чувствителност определя както отношенията му с отделния човек, така и мястото му сред колективите, в които е живял — в семейството, в другарската среда, в труда, по време на учението и борбата. Както видяхме, нейните разнообразни форми на проява изпъкват във всички сфери на личния му живот. Убеден съм, че в крайна сметка тъкмо тази изострена хуманистична чувствителност го отвежда до идеите на комунизма, че тя е първопричината Вапцаров да се свърже и организационно с комунистическата партия. Тук и само тук неговата индивидуалност намира смисъл и цел на съществуването си с всички произтичащи от това съзнание практически последици. Вапцаровото индивидуално хуманистично чувствуване намира *личностно, философско и историческо* оправдание и подкрепа в хуманизма на комунистическите идеи и в хуманистичните преки цели на комунистическата партия. Животът на Вапцаров разкрива изключително хармонична среща на философските и политическите идеи с морално-психологическите качества на личността. Тъкмо от такива срещи, от такова органично сливане между хуманистичните идеи и човека са се раждали най-всепотдайните борци във всички революционни епохи, най-светлите синове на човечеството, които не са имали други вътрешни подбуди и цели освен стремленията на общността, чиито представители са били те.

Историята познава и други случаи, когато реакционни, антихуманни идеи са намирали благодатна морално-психологическа почва в душевността на различни дейци и оттук е избликвала мрачна всеотдайност, демонична сила, фанатично настъпление при преследване на духовните и житейските цели. Обща характерна черта на този тип личности е тяхната вяра в идеята и неверието им в човека, което понякога се проявява явно, но по-често е прикрито зад разнообразни идеологически построения. Това противопоставяне на идеята срещу човека е пръв белег за реакционната същност както на идеята, така и на личностите, които я изповядват и се борят за нея.

Защото основен критерий за световния прогрес е хуманизмът, хуманистичното съдържание на различните явления, искрената вяра в човека и в живота, който твори той, създаването на такива възможности за човека, при които той може да разгръща безграничните си способности.

Вапцаров напълно съзнателно заема своето място като хуманист и комунист в борбата против фашизма. Хармоничното съчетание между комунистическия хуманизъм и индивидуалните му морално-психически качества разкрива пред него смисъла и перспективите на тази борба. Струва ми се, има нещо символично в случайния факт, че Вапцаров става член на комунистическата партия в годината,

когато една от най-опасните разновидности на фашизма — националсоциализмът — идва на власт. Думата „фашизъм“ би могла да се дешифрира като „анти-хуманизъм“. Фашизмът има идеята да превърне човека в механичен инструмент на тотализираната държава със строго регламентирани и крайно ограничени функции. Всяка човешка единица подлежи на морално и физическо унищожение, ако не отговаря на предписания регламент (раса, народност, произход, партийна принадлежност и пр.) и ако не желае или не може да изпълнява определените ѝ функции. Всяка човешка единица поотделно и целите народи трябва да бъдат затворени в тясно духовно пространство — опитите да се излезе от него се санкционират с унищожение. Основен принцип на отношенията между единиците е отчуждението, подозрителността и недоверието — както между индивидите, така и между народите. Тъй като според фашизма съществуват „висши“ и „низши“ народи, хора-господари и хора-роби, на „висшите“ и на „господарите“ е позволено всичко по отношение на „низшите“ и „робите“. Фашизмът, от чиято отровна плесен светът не се е отърсил и днес, лишава индивида от вяра в себе-подобните му, стимулира най-тъмните инстинкти в дълбините на човека, с всички възможни икономически, политически и идеологически средства заплашва смисъла и перспективите на човешкото съществуване.

Борбата против фашизма по времето на Вапцаров е борба за спасяване на човека и на човечеството, която мобилизира енергията на всички демократични, човеколюбиви сили в света. В това сражение той участва с дело и слово като личност-хуманист, като българин-патриот, като комунист, като гражданин на човечеството. Участва със своята съзнателна готовност за саможертва и с хуманистичната действеност на поезията си.

Творчеството на Вапцаров е документ за духовната му биография, то служи като източник за разбиране на личността му. При Вапцаров трудно може да се открие несъответствие между творческа и житейска индивидуалност, което често се среща в литературата и е характерен белег на някои школи и течения. Неговото хуманистично чувстване, изявено така категорично в индивидуално поведение и обществена дейност, е отличителна черта и на поетическото му творчество. Вапцаровите песни защитават човешките духовни ценности, показват хуманистичния смисъл на напрегнатата съпротива срещу капитализма и фашизма, създават един неповторим поетически стил, в който се оглежда острата конфликтност на времето. В световната поезия на 30-те—40-те години Вапцаровото творчество е явление с изключително хуманистично съдържание, изразяващо както проблемите, психологията и социалните борби на своя народ, така и чувствата, естетическите търсения, хуманистичните стремления и социално-психологическите процеси на цялото борещо се против стария свят човечество. Ето защо неговите песни са органична част от духовния живот не само на българина, те стигнаха и най-далечните краища на земята и бяха приети като глас на будната човешка съвест. На границата между две епохи, във време на революционен подем, когато от народната душа мощно избликват най-добрите ѝ сили, Вапцаров намери най-приласкаващите и остри, най-сърдечните и мобилизиращи слова и изпя горди песни за човека, които разчупват тесните граници на времето и пространството — те са влезли дълбоко в душевността на българина и отекват по всички краища на тревожната ни планета, за да участват във все още незавършената битка в защита на човека.

Опирайки се на собствения си социално-психологически опит и вниквайки проникателно в духовния строй на своето време, Вапцаров разкрива човека в неговото движение, с цялата сложност на израстването му, с неизчерпаемите му душевни заложи, с богатствата му от терзания и победи, суровост и нежност, скрито зад твърдостта страдание и вяра. Това е комунистът, способен да защити живота, човека и светлината на бъдещите дни; това е работникът — безкомпро-

мисен борец, грижовен другар, патриот и интернационалист; това е човекът, който попада на хора и осъзнава отвратителната мерзост на живота; това е по-крушената испанска жена, която намира сили да съзρε зад личния си трагизъм „пламъци на смърт щастлива“ в очите на борците срещу фашизма; това е огняро-интелигентът, в чийто ум и сърце се кръстосват най-сложните идеи, политически, философски, нравствени, естетически въпроси на времето, героят, който съзнава силата на своите ръце и правотата на своето дело и може да заяви:

Зная своето място

във живота

и напразно

няма да се дам.

Честно ще умра като

работник

в боя ни

за хляб и свобода.

Хуманистичното чувстване на Вапцаров, съчетано с изостреното виждане на революционното стълкновение във всички сфери на човешкото, създават активната защита на човека в поезията му. В бездната на фашисткия гнет и в разгара на борбата с него Вапцаровите песни възвръщат на човека вярата му в себе си, обичта му към живота и родината, способността му да мечтае, да се бори, да твори и да възприема красотата на света. Те преодоляват отчуждението на личността и ѝ сочат възможностите за пълноценно човешко усвояване на действителността. Вапцаров постига едно изумително въздействащо единство на идейно-нравствено и естетическо, на лиричната топлина и епичното обобщение, на миналото, настоящето и бъдещето, на интимното внушение и рязкото отрицание, най-висок синтез на личностното и класовото, на психологическото и социалното, на човека и историята.

И чрез песните си Вапцаров заема своето място в живота така, както го е заемал в човешкия си път. А на всяка крачка по този път ние виждаме в същност поезията на хуманистичното себепознание, на осъзнатата готовност за саможертва в името на другите. Най-страстните мечтатели са виждали именно в това идеала за човека. А думите на най-страстния от тях, на хуманиста, на дълбоко вярващия в хората Фьодор Михайлович Достоевски могат да се отнесат в пълна мяра и за Вапцаров: „Извършената по своя воля, съвършено съзнателно и от никого неналожена цялостна саможертва в полза на всички е според мен признак на най-високо развитие на личността, на най-високото ѝ могъщество, на най-високо самообладание, на най-висока свобода на собствената воля. . . Силно развитата личност, напълно уверена в своето право да бъде личност, която вече няма никакъв страх за себе си, нищо друго и не може да направи от своята личност, тоест никаква употреба повече от това — да я отдаде изцяло на всички. . .“

Човеколюбието на Вапцаров поставя въпроса: Какви са неговите ценностни критерии за човека? Върху какво се гради Вапцаровата вяра в човека и в бъдещето му?

Един от отговорите може да се срещне пряко изразен в много от неговите творби. Това в същност е и темата на „Песен за човека“. Стихотворението има формата на поетически разказ, чиято цел е да се противопостави на твърдението: „Аз мразя човека“. Позицията на Вапцаров, поетическата идея са контрапункт на тия думи, опровержение на човеконенавистническата теза във възникналия спор. „Спорт“, разбира се, не се ограничава в словопрението между „поета“ и нервната „дама“. Това е спор-двубой в гигантски мащаби между два свята и в неговата същност няма нищо отвлечено, защото върху различните концепции за човека се градят противоположни идеологически платформи, които от своя

страна оправдават и осветават съвършено конкретни политически явления със съдбоносно значение за човека, за обекта на този „спор“. И думите:

Залива ме с кални потоци
от ропот
и град от словесна
атака,

сочат в същност най-безобидните средства за действие в тази историческа колизия.

Повратният момент в душевността на поетическия герой, на отцеубиеца е изобразен пределно кратко:

Отвели тогава злодея
злосторен,
затворили този субект.
Но във затвора попаднал на хора
и станал
човек.

На времето тия стихове, а и цялото стихотворение не са се харесвали на някои Вапцарови слушатели, които са смятали, че е психологически неубедително такова превращане на убиеца в човек. Мотивировката:

Не зная с каква е
закваса заквасен,
не зная и как е
замесен,
но своята участ
от книга по-ясна
му станала с някаква песен

е изглеждала недостатъчна. Бойка Вапцарова предава в спомените си как поетът е обяснявал пред скептиците психиката на своя герой, възможността за прелом в душевността му. Още по-важно е, че пределната експресивност на поетическия разказ, завладяващото емоционално напрежение, развитието на поетическата идея ни карат да вярваме без допълнителни разяснения в художествената правда на образа. Освен всичко друго стихотворението ни разкрива и един от съществените ценностни критерии на Вапцаров към човека. Това е стремежът и способността на личността да се развива, да се променя към по-добро, да израства. Зърното на такъв стремеж и на такава способност е формирало отношението на Вапцаров и към отделния индивид, и към различните човешки колективи, и към човека изобщо. Стремежът към развитие и израстване се изразява в борческата активност и в непримиримостта на човека към злото, което се таи и в него, и в заобикалящия го свят. А като личност и творец Вапцаров е поставял тъкмо тези неща на първо място в оценката си на човека.

И с житейското си поведение, и с творчеството си той се противопоставя на схващането, че човекът е непроменяща се даденост, която независимо от обстоятелствата проявява единствено своите вкоренени, вродени, предопределени качества и недостатъци. Това схващане е най-удобното за всички обществени системи, които разделят и сблъскват хората, регламентират тясно предназначението им в живота, пречупват полетите им, ограничават възможностите им за труд и творчество. Тъкмо в борбата срещу една от тия обществени системи, в защита на човешката способност за израстване Вапцаров зае своето саможертвено място.

Не по-малко важен ценностен критерий на Вапцаров към човека е трудът. Той е бил дълбоко убеден, че общество, в което не ценят човека по резултатите

на неговия творчески труд, а по други принципи — колкото и основателни да се представят те, — такова общество е обречено на загиване, на мъчителна агония, която трови човешките добродетели, извращава най-съкровеното в човешката същност. Обществена система, която лишава човека от правото на труд, какъвто е способен да извършва, прави едно от най-големите престъпления спрямо личността, защото ѝ отнема смисъла и най-голямата ценност в живота. В свободния труд Вапцаров вижда най-цялостната реализация на човека, неговото борческо израстване, а труда смята пробен камък за значимото у всяка личност.

Светът, срещу който Вапцаров се бори, обезсмисля труда, като отнема от хората плодовете му. Поругава го и го отчуждава от човека, като насочва неговите резултати срещу трудовите маси. Този свят е настроен враждебно към свободния творчески труд, като заплашва да оскверни отношението на човека към най-ценния негов дар, да превърне вълнуващата трудова отговорност в механично изпълнение на определени функции, радостта от труда — в отблъскваща тежоба, чувството за съзнателно участие при изграждането на света — в безлично подчиняване на външната необходимост. Този свят дълбоко в себе си се страхува от свободния творчески труд, защото тъкмо в такъв труд израства самосъзнанието на човека за неговото високо предназначение, стремежът му да заеме своето достойно място на земята. Неслучайно фашизмът се плаши от талантите, ненавижда ги и ги унищожава морално и физически. Неслучайно той култивира, въздига и превръща в еталон сивата посредственост, която е бездарна за труд, но е надарена с безмозъчно послушание и е годна за всякаква дресировка. Защото талантите представлява възможност за най-широко и ползотворно разгръщане на труда, за раждане на всеобхватна инициатива. Талантът сам по себе си е концентриран труд, насочен към изменение на съществуващата действителност.

Да защитава човека за Вапцаров означава да защитава труда на човека. В най-светлите мечти на поета бъдещето се очертава с възможността за разгръщане на човешкия труд и с признанието на труда като първа добродетел на личността. Мисля, че темата „за машините“, която често бива сочена във Вапцаровата поезия, разкрива една страна от по-общия и важен проблем за човека и труда, израз е на този хуманистичен, класовопролетарски ценностен критерий на Вапцаров към човека. Перспективата на борбата срещу стария свят, жадуваната пролет на човечеството неизменно е свързана с труда:

Ще се радват на труда си хората
и ще се обичат като братя.

Струва ми се, че в творчеството на Вапцаров не може да се намери по-кратък и вълнуващ израз на неговите идеали за очакваното устройство на човешкото общество. Той не си е представял по-добра участ за човека от свободния труд и друг критерий за значимостта на личността и мястото ѝ в колектива освен труда, посветен на общото благо. Какво голямо значение има и за нас този ценностен критерий за човека! Вапцаров споделя най-хуманния идеал, роден от живота, осветлявал многолетните сражения на трудовите хора, залегнал в основите на социалистическите идеи. И го е споделял не само умозрително, той се е превърнал в органична съставка на неговата душевност, ориентир както във всекидневието му, така и в най-тежки мигове на живота.

Вапцаров не е приемал никакви привилегии в обществото освен привилегията на труда. Той е изпитвал изгарящ срам и при най-малкия намек да ползува дори най-дребна привилегия, не е допускал пред себе си чужди помисли за нетрудови привилегии, а десетки свидетелства и случаи доказват, че у него при никакви обстоятелства не са се раждали подобни помисли. Защото, какво значи

да имаш претенции за привилегии? Това значи да имаш съзнанието, че ти принадлежат а priori — по наследство или поради социалното ти положение — повече права, отколкото притежава другият, при ползуването на житейските блага — във всички области на сложните обществени отношения, в моралната и юридическата сфера, в икономическата конюнктура и пр. Това значи да консумираш и унизяваш труда на другия. Съзнанието за право на нетрудови привилегии се е пръкнало в класовото общество, изживяло е различни метаморфози — от робовладелския и феодалния аристократизъм до буржоазния плутократизъм — и винаги е изразявало най-откровено класовия, корпоративния и индивидуалния егоизъм. Нищо по-чуждо не е могло да има, от това съзнание за комунист като Вапцаров. А при онази обстановка в България той е могъл да ползува родствено-наследствени привилегии. Георги Караславов направо заявява: „... С името и влиянието на баща си той можеше като хиляди други да заеме някоя лека служба, някоя синекурна длъжност, каквито длъжности тогава се раздаваха наляво и надясно...“

Въпросът, разбира се, не е само до синекурната длъжност. Той е засягал възможността за най-широк кръг житейски предимства, получени без труд, защото малцина като Йонко Вапцаров са имали такива широки „връзки“ — от върха на монархично-буржоазна България, през различните столични величия до провинциалните икономически и политически стълбове на държавата. Въпросът е до принципния отказ на Вапцаров да ползува възможностите на предимствата и ходатайствата, до рязкото му отдалечаване от господстващия морал на приспособленчество и кариеризъм.

Колко искрена е била убедеността на Вапцаров, че най-високо мерило за човека е неговият труд, се вижда от един особено трагичен случай, за който пак разказва Георги Караславов. Малкият син на поета е бил погребан само от двамата. На покрусената майка не са стигнали силите за тази последна раздяла. „Вапцаров вдигна малкия капак — пише Караславов. — Гробарят се отстрани на около двайсетина разкрача. Бащата се вторачи във възмъчно лице на своята рожба, сетне се наведе, целуна гладкото чело и въздъхна дълбоко.

— Милият, ударник щеше да ми стане той! — каза само, вдигна се и се загледа за миг някъде на северозапад.

Прошалните думи на бащата към сина ме поразиха. Когато съветски вестници ни попадаха, ние четяхме за ударници, но не вниквахме в дълбокото социалистическо съдържание на тази дума. А работникът Вапцаров знаеше какво значение има думата ударник. И за своя син той не е отреждал по-честен дял в живота на бъдещата социалистическа държава от това да бъде ударник.“

Тези думи са поразителни и за нас. Поразителни са с необикновеното единство между интимни външения и обществени идеи. Но само у такъв човек може да се роди страстна и безкомпромисна последователност и целеустременост във всички области на духа и делото. Само такъв човек може да заеме своето място достойно и еднакво убедено във всички сфери на живота.

Навсякъде, където Вапцаров е присъствувал като личност, и навсякъде, докълето е стигнало поетическото му слово, той създава здрави човешки общности. В личните си отношения с хората той като малцина е умее да гради общността на сърдечното дружество, на братската солидарност, на душевното разбирателство. И когато срещнем в поезията му думите: „Аз имах другар...“, ние се докосваме до чистотата на искрено и всеотдайно другарско чувство, което преодолява отчуждението и ни свързва с ближния.

Работникът, комунистът Вапцаров храбро се бори за общността на своята класа върху принципите на пролетарския интернационализъм и комунистическия хуманизъм. И когато срещнем в поезията му стиховете:

А аз съм тук

и там. —

Навред. —

Един работник от Тексас,

хамалин от Алжир,

поет. Навред съм аз!

Навред съм аз!

Навред съм аз! —

ние се свързваме духовно с общността на революционната класа.

Като българин, като патриот Вапцаров отдава докрай своите сили, за да укрепи общността на трудовите хора от своята родина в борбата им за свобода. И когато четем стиховете:

Та аз съм просмукан!

от мъка

и чукам

на вашата съвест

за нещо по-висше,

което е вълнето

в нашия спомен,

което напева

в ушите невинно,

което гневно

в гърдите напират,

умира

и пак се заражда

в сърцето

и носи прекрасното име

Родина! —

ние усещаме по-живо и своето място под небето на България.

Като човек сред човечеството Вапцаров служи на голямата идея за изграждане на световна, вселенска общност, която ще премахне разединението на народите, ще унищожи хилядолетния гнет на експлоатацията и поробителството и ще напише на своето знаме: „Всичко в името на човека, всичко за благо на човека!“ И когато четем стиховете, публикувани няколко дни преди да го арестуват:

Но слушай как в студеното звънът

през тази нощ антените отчетливо.

И аз не спя, и те не ще заспят,

и ти не ще заспиш, човечество —

ние се приобщаваме към поривите на нашия тревожен свят.

Последната своя песен Вапцаров създава с вяра в единството на хората, които се съпротивяват на насилието, с доверие в човешката общност, с убежденост, че в борбата за справедлив живот човекът ще заеме достойно своето място.

Борбата е безмилостно жестока.

Борбата, както казват, е епична.

Аз паднах. Друг ще ме смени и... толкоз.

Какво тук значи някаква си личност!

Разстрел, и след разстрела — червей.
Това е толкоз просто и логично.
Но в бурята ще бъдем пак със тебе,
народе мой, защото те обичахме.

Родена на предела между живота и смъртта, тази песен съдържа отблясъка на най-чист живот, живян и предусещан в бъдещето; живот, постигнал най-дълбоки духовни връзки, най-дълбока общност между човека и света.

Заради тази общност Вапцаров заема своето място в живота — като брат до брата, като комунист сред работническата класа, като българин в отечеството си, като личност сред човечеството. Заради тази общност на бъдещия комунизъм той заема и последното си място — пред стената за разстрел. И заради всичко това Никола Вапцаров зае трайно своето място в съзнанието на хората, които се трудят, страдат, борят се и се надяват на по-добри дни.